

**«ЕСЕЙХАН АЛДАМУРАТҰЛЫ ЖӘНЕ
ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ» АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

11 қараша 2024 жыл

ӨОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5Kaz)
Е79

«Есейхан Алдамұратұлы және ұлттық құндылықтардың танымдық мәселелері»
атты республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. –Тараз:
Dulaty university, 2024. – 342 б.

ISBN 978-9965-37-532-3

Редакция алқасының төрағасы:

Орынбаев С.А. – «М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті» КеАҚ Басқарма
мүшесі – Ғылым және цифрландыру жөніндегі проректоры.

Редакция алқасының мүшелері:

Көпбаева М.К. – ф.ғ.д., профессор, Бақтыразов С.У. – т.ғ.к., профессор, Мұқашев
Т.Ө. – ф.ғ.к., доцент, Нусупова Ә.Ж. – ф.ғ.к. доцент, Құрманбекова З.М. – PhD доктор,
Мақашев Б.М. – аға оқытушы.

Жинаққа М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің Филология және
гуманитарлық ғылымдар факультеті, Журналистика және филология кафедрасы
ұйымдастыруымен 2024 жылдың қараша айының 11-құлдызында өткізілген «Есейхан
Алдамұратұлы және ұлттық құндылықтардың танымдық мәселелері» атты республикалық
ғылыми-практикалық конференцияда оқылған бақылама материалдары енгізілді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың
ұлттық құндылықтарды дәріптеуге шақыруын қолдау мақсатында өткізілген конференцияда
ел басқарған көсем, саңлақ шешен, жалаңды қолбасшы, тарихи тұлға Есейхан
Алдамұратұлының ерлігі мен еңбегін ұлттық құндылықтармен сабақтастықта қарастырып,
өскелең ұрпақтың ой-зердесін дамытып, рухани деңгейін байыту болып табылады.

Конференция жинағына ҚР ғалымдарының, ақын-жазушыларының, еліміздегі
бірқатар жоғары оқу орындарының академик ғалымдары мен жас ғалымдардың, сондай-ақ,
университет ғалымдары мен профессор-оқытушылар құрамының және магистранттардың
оқушылардың жұмыстары енгізілді.

ISBN 978-9965-37-532-3

ӨОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5Қаз)
Е79

«Есейхан Алдамұратұлы және ұлттық құндылықтардың танымдық мәселелері»
атты республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. –Тараз:
Dulaty university, 2024.– 342 б.

ISBN 978-9965-37-532-3

Редакция алқасының төрағасы:

Орынбаев С.А. – «М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті» КеАҚ Басқарма
мүшесі – Ғылым және шифрландыру жөніндегі проректоры.

Редакция алқасының мүшелері:

Кепбаева М.К. – ф.ғ.д., профессор, Бақтыразов С.У. – т.ғ.к., профессор, Мұқашев
Т.Ө. – ф.ғ.к., доцент, Нусупова Ә.Ж. – ф.ғ.к., доцент, Құрманбекова З.М. – PhD доктор,
Мақашев Б.М. – аға оқытушы.

Жинаққа М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің Филология және
гуманитарлық ғылымдар факультеті, Журналистика және филология кафедрасы
ұйымдастыруымен 2024 жылдың қараша айының 11-жұлдызында өткізілген «Есейхан
Алдамұратұлы және ұлттық құндылықтардың танымдық мәселелері» атты республикалық
ғылыми-практикалық конференцияда оқылған бағдарлама материалдары енгізілді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың
ұлттық құндылықтарды дәріптеуге шақыруын қолдау мақсатында өткізген конференцияда
ел басқарған көсем, саңлақ шешен, жалынды қолбасшы, тарихи тұлға Есейхан
Алдамұратұлының ерлігі мен еңбегін ұлттық құндылықтармен сабақтастықта қарастырып,
өскелең ұрпақтың ой-зердесін дамытып, рухани деңгейін байыту болып табылады.

Конференция жинағына ҚР ғалымдарының, ақын-жазушыларының, еліміздегі
бірқатар жоғары оқу орындарының академик ғалымдары мен жас ғалымдардың, сондай-ақ,
университет ғалымдары мен профессор-оқытушылар құрамының және магистранттардың,
оқушылардың жұмыстары енгізілді.

ISBN 978-9965-37-532-3

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

ЕСЕЙ БИДІҢ ӨСНЕТ СӨЗДЕРІ

Жанғара ДӘДЕБАЕВ,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

Есей Алдамқратұлының өз заманының шыңдығы кеңістігінде ел өмірінің түрлі маңызды құбылыстарына қатысты өсиет сөздерінің бірқатары ел аузында сақталып, ел ішіндегі көргені көп, білгені мол шежірелі қарттардың айтуында ұрпақтан ұрпаққа жетті, біздің заманымызға жетпей, ұмытылғаны да аз болмаса керек.

Есей бидің ел аузында сақталып, ілгеріде хатқа түскен қанатты сөздерін іздеп-табу мен насихаттауда біздің заманымыздың зерттеушілері Нысанбек Төреқұл, Оқас Нұмысбек, Мырзатай Жолдасбек сынды ғұламалар әлеуметтік маңызы зор қызмет атқарды. Кейінгі буын өкілдерінің ізденістері мен толғаныстарында, саралаулары мен сараптауларында салмақты, салдарлы ойлар негізделді. Өсіресе ел ішіндегі көңіл көзі ашық, өткеннің сөзіне зор құрметпен қарайтын қарттардың қолында сақталған жазба дерек көздерінде, олардың өздерінің шежірелі баяндауларының жазбаларында Есей бидің өмірі мен өсиет сөздерінің кейбір маңызды қырлары сақталған. Оларды арнайы жинап, жинақтаудың, талдап-таразылаудың тарихи мәні бар.

Біздің қолымызда Есей би айтқан деген өсиет сөздердің жүзден астам үлгісі бар. Олар бізге түрлі дерек көздері арқылы жетті. Мысалы Есей бидің:

Өсиетке терең бол,

Өсек сөзге керек бол! – деген сөзі түрлі дерек көздерінде сақталып, түрлі басылымдарда жарияланды. Осындағы өсиет ұғымын халық Есей бидің заманында өмірлік маңызы ерекше зор рухани құндылық деп біткен.

Өсиет сөз ел мүддесін ойлаудан туған. Өсиет – жасы үлкен, парасатты, ақылды, өмірлік тәжірибесі бай, көргені көп, білгені мол адамның жалпы жұртқа, өзінен кейінгілерге, жастарға айтатын өмірлік маңызы зор ақыл-кеңесі, ғибрат сөзі. Мұндай сөздердің тобы сөз еңерінде ғибратнама, қанатты сөз, даналық сөз деп те аталады.

Есей би заманында өсиет сөздің, ғибратнаманың танымдық, тағылымдық, тәрбиелік мәні өте зор болды. Елдің жайын ойлаған ел қамқоры, би елдің мүддесін, елдің ынтымағы мен бірлігін әділетті ісімен, әділетті билігімен, әділетке негізделген өсиет сөзімен, ғибратымен қорғаған. Алдындағылардың ғибратын алған, өсиетін ұқсас жас ұрпақ аға буынының дәстүрін жалғастырып, ата-бабаның ардақ тұтқан құндылықтарын өздері де ардақ тұтып, өздерінен кейінгілерге аманат етіп тапсырып отырған. Есей бидің өсиет сөздерінің мәнін, әлеуметтік маңызын осы тұрғыдан танып, таразылаған дұрыс. Бидің: «Өсиетке терең бол», - деген ғибратының даналақ мәйегін де осындай таным кеңістігінде қабылдау керек.

Есей бидің өсиет сөздері өз тұсындағы ел-жұрт үшін тіршілік философиясына негізделген әдет заңының бабындай әсер етті. Мысалы бидің: «Саудагердің сөзін алма, бөзін ал!» - деген сөзі күнделікті тұрмыс жағдайына байланысты қаталық сөз сияқты айтылғандай болуы ғажай емес. Бидің сөзін жеңіл қабылдауға болмайды. Бидің сөзін осы айтылған қалпында тура түсіну керек және бидің айтқанын бұлжытпай орындау шарт. Бидің сөзін орындамай, саудагердің сөзін алған тұтынушы алданады, ұтылады, саудагерге жем болады.

Есей би өсиет сөздерінің бірінде:

Аузыңа харам салғаннан аштан қатқан жақсы, - дейді. Бұл сөздің күші де әдет заңының күшіндей зор. Бидің талабы үлкен. Қатал, қатты. Бірақ онда терең мән бар. Аштан қатпау үшін адамның не істеуі керек? Бұған жауап табу аса қиын емес: аштан қатпау үшін адам еңбек етуі керек. Еңбек еткен адам аштан өлмейді. Еңбек етпей, қарны ашқан адамның аштан өлмеуі үшін аузына арам ас алуы – аштан қатқаннан жаман. Адам баласы адал еңбегімен тапқан адал асымен жан сақтауы қажет. Бидің өсиет сөзінің тереңдегі мәнісі осындай.

ПЛЕНАРЛЫҚ БАЯНДАМАЛАР

Бауқеспе ұры ұрлық жасағаны үшін өкінбейді,

Тұтылып қалғаны үшін өкінеді, - деген сөзде де үлкен шындық бар. «Бауқеспе ұры» деп ұрлықты кәсіп етіп, сол кәсібінің асқан майталманы болып қалыптасқан, ұрлық жасаудан пайда тауып қана қоймай, одан рақат тауып дағдыланған жанды атаса болады. Оны алған бетінен қайтару, ұрлықтан тыю, адал жолға түсіру мүмкін емес. Сондықтан да ол ұрлық жасағаны үшін өкінбейді, ұрлық жасап жатқанда тұтылып қалғанына өкінеді. Би өзінің даналық сөзімен ел-жұртты бауқеспе ұрыдан сақтандырып, ұрлық түбі қорлық екені туралы халық даналығын жанғыртып, танымдық маңызы зор тағылым ұсынады.

Есей бидің:

Ұры мен қарыға би болғаннан әділетке құл болған артық, - деген сөзінде терең мағына бар. «Ұры мен қарыға би болу» - Есей би заманында болмаған, әдет-ғұрыпқа, салт-дәстүрде жоқ нәрсе. Солай десек те бидің осы сөзінде жоққа шығаруға болмайтын әлдеқандай бір ұғымның ақиқатпен астасып жатқан мәні бар. Ол мән бидің ұры мен қарыға қатысты билік шешімінің сипаты негізінде айқындалады. Әрине, ұры мен қарының өздері сайлап алған би болмайды, бірақ олардың қытымысты істерін қарап, билік шешім жасайтын бидің әрекетінде әділеттен тайғандай бір қолайсыз қытық болуы ғажап емес. Олай болғанда, би ұрының ұрлығын, қарының қарлығын көрмеген, таппаған сынай танытып, соған орай билік шешімін шығарады. «Ұры мен қарыға би болу» ұғымын осы тұрғыдан қабылдауға тура келеді. Ұры мен қарыға би болудан әділетке құл болудың артықшылығы туралы сөздің мәнісін де осы тұрғыдан қабылдау дұрыс.

Би мен билік Есей бидің танымында мемлекеттің маңызы бар барша құбылыстардың асыл өзегі қызметін атқарады. Бұл қызметтің көп қырын би мынадай сөздерімен ашады: «Әділ бидің бір ғана дұшпаны бар. Ол – әділетсіздік»; «Әділ билікке адал, арлы би жетеді»; «Елдің ынтымағын бидің әділеттілігі нығайтады». Бидің ұғымында әділетті билік елдің ынтымағы мен бірлігін нығайтады. Ал елдің ынтымағы мен бірлігінің нығажым – бүкілхалықтық, мемлекеттік маңызы бар құндылық. Онсыз елдің - ел, халықтың халық болып мемлекет құруы, мемлекеттің тәуелсіздігін сақтауы қиын.

Өсер елдің арманы көп,

Өшер елдің жанжалы көп, - деген қанатты сөзінде де бидің елдің болашағын болжаудан туған, өзегінде өсиет тұнған даналық ойының жарығы бар.

Есей бидің өсиет сөздерінің танымдық мәні терең, тағылымдық маңызы бай. Бұл бағытта ғылыми ізденіс, зерттеу жұмыстарын жүргізудің қажеттілігі зор. Бүгінгі конференцияда айтылар ойлар мен оқылар баяндамалардың аясында Есей бидің өсиет сөздері бойынша бірқатар жаңа пікірлер негізделіп, тың деректер көзі ашылар деп ойлаймыз. Конференция жұмысына сәттілік тілеймін.

МАЗМҰНЫ

Басқарма мүшесі – Ғылым және цифрландыру жөніндегі проректоры Орынбаев Сейтжан Азизханұлының алғ сөзі	3
Жанғара ДӘДЕБАЕВ ЕСЕЙ БИДІҢ ӨСИЕТ СӨЗДЕРІ	4
Тілешов Ербол Ердембекұлы ТҰЛҒАТАНУ: ДЕРЕК ПЕН ДӘЙЕК ЖӘНЕ ТАНЫМ ЭВОЛЮЦИЯСЫ	6
Бакторазов Сейдахан Уәлиұлы ЕСЕЙБИ ЖӘНЕ М.Х.ДУЛАТИДЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	10
Абдуалы Асқар Бегәділұлы РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҢ ТАНЫМДЫҚ МӨСЕЛЕЛЕРІ	14
Жандос Смағұл ТАРИХИ ТҰЛҒАҒА ТАҒЫМ	17
Меңдібай Әбілұлы ЕСЕЙХАН БИ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЗАМАНЫ	19
Карибаев С.Ө. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІН НЫҒАЙТУДАҒЫ БАТЫРЛАРДЫҢ РОЛІ МЕН СОҒЫС ӨНЕРІ	21
Бақытжан Мақашев ӘУЛИЕАТА ӨНІРІНІҢ БИ-ШЕШЕНДЕРІ	28

СЕКЦИЯ 1.

ЕСЕЙХАН АЛДАМУРАТҰЛЫНЫҢ ТАРИХИ ТҰЛҒАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫ

Көпбаева Меруерт Рахымбайқызы ЕСЕЙХАН АЛДАМУРАТҰЛЫ ТҰЛҒАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТА АЛАР ОРНЫ	31
Гүлназ Төкенқызы ШАЙСҰЛТАН ШАЯХМЕТОВТЫҢ АҚЫНДЫҚ ШЕБЕРЛІГІ	34
Абитова Мереке Муртазаевна ҚАЗАҚ РУХАНИЯТЫНЫҢ БАСТАУЛАРЫ	36
Сембаева Бекзат, Ермекқызы Нұрай ҚАЗАҚ ДӘСТҮРЛІ АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛІ	40
Құламанова Зйба Абдулақызы, Жанкулов Тауекел ЖЕТІСУ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМЫ	46
Сейдахметов Нуралы Куракбаевич, Наурызбаева Айнұр Серікбековна МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА БАЛАЛАРДА РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТЕРДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗДЕРІ	50
